

Diakritický pravopis

Dušan Šlosar

1. Původ

Ve 14. století se k zápisu českých textů užívalo tzv. spřežkového pravopisu. Po přechodné vývojové fázi staršího spřežkového pravopisu se ustálil a rozšířil spřežkový pravopis mladší. Na začátku století 15. se však objevil návrh na jeho překonání ve spise *Orthographia bohemica*. V jeho edici, kterou vydal v r. 1857 A. V. Šembera,¹ se píše: „Ecce, qui vis bohemicæ scribere, habes differentias literarum positas. Et noli ponere duplex *zz* cum vocalibus, quia si centum *z* pones, non facient plus in sono vel aliter quam *z*, sed pone *ž*; nec pone *zz* cum *c* sic *czz*, sed pone *č*; similiter non duplica *f* sic *ff*, sed pone *ř*; nec ponas duplex *t* sic *tt*, sed *ť*.“ (Šembera 1857: 20) V Šemberově překladu zní uvedená pasáž takto: „Hle tedy, kdo chceš česky psátí, tuto máš rozdily písmen položeny. Nepiš tedy dvojnásobného *zz* se samohlasy, neboť kdybys sto *z* napsal, neučiní v znění více neb jináč nežli *z*, nébrž piš *ž*; aniž piš *zz* spojené s *c* takto *czz*, nébrž piš *č*, též nezduj *f* takto *ff*, nébrž piš *ř*; aniž klad' dvojnásobné *t* takto *tt*, nébrž *ť*.“ (ibid.: 31)

Dále v překladu Šemberově čteme: „Písmena latinská nestačí nám, jakož nestačí ani Řekům, ani Židům a Němcům, ani jiným řečem, což těm zřejmo jest, kdož by řeči tyto písmem dokonale vyznačiti chtěli. A protož mají Židé písmě, ježto slove *chet*, a jiné, ježto slove *ssin* (šin); Slované pak mají srovnávající se s tím *chir* a *ssa* (ša), kterýchž písmen Čechům se nedostává, jakož viděti ve slovích: *chudý* a *řřin*; týmž způsobem i Němcům se jich nedostává, jakož viděti ve slovích: *Buch*

1 Tento spis okomentoval Matthias Murko (1909) ve stati Johannes Hus als Reformator der lateinischen Schrift. In *Stromateis. Grazer Festgabe zur 50. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner*. Graz (nestránkováno). Za poskytnutí její kopie děkuji Daliboru Havlovi.

a *Schild*. A poněvadž s písmeny *chet* neb *chir* srovnává se *c* spojené s *h*, a s písmeny *ssin* neb *ssa* srovnává se dvojité *s* (ss), ježto činí zvuk sykavý, tedy položil jsem v abecedě na místě *ssin* neb *ssa* písmě *s* (s puntíkem), aby puntík střehl změkčenost zvuku *s* samého, ...“ (ibid.: 24)

Z této formulace je jasné, že za výhodnější považuje autor uvedeního spisu písmo Židů, tj. hebrejské, a Slovanů, tj. hlaholici, písmo mnichů v Emauzském klášteře, protože mají jednoduchá písmena pro všechny hlásky. Zároveň naznačuje možný zdroj inspirace pro užívání „puntu“: hebrejské *šin* se píše **שׁ** a postavením tečky se liší od písmena *sin* **שׁ**. Důležité asi bylo, že oba tyto názvy písmen připomínají česká slova *syn* a *šín* (pruh kovu, šín, šína⁴; k střhn. *schiene*).

V češtině se stejně jako ve všech jazycích užívajících latinky tečka (nebo šikmá čárka) původně psala jen nad písmenem *i*, a to z grafických důvodů: pro odlišení stejných tahů, z nichž se v gotickém písmu skládala písmena *i*, *u*, *n* a *m*.

Diakritického znaku tečky se však v *Orthographii* užívá nejen u dvojice *s* – *š*, ale i u dvojic *c* – *č*, *d* – *d'*, *n* – *ň*, *r* – *ř*, *t* – *t'*, *z* – *ž*, dále pak u *l* – *l'*, kde se ovšem tečkou neoznačuje *l* měkké, ale dobové *l* tvrdé. Jde o důsledek pravidla: „Nepoložili se nad některým z písmen již jmenovaných kulatého puntíka, tedy vysloveno buď tak, jak je Latiníci vyslovují, položili se však puntík nad ním, vysloveno budiž dle způsobu jazyka českého.“ (Šembera 1857: 24–25) České tvrdé *l* se tedy vyslovovalo jinak než v latině, proto byl rozlišovací znak nad ním. Tato rozlišovací, tedy diakritická funkce grafického znaménka (tečky) byla zřejmě odpozorována z hebrejského písma (Klíma – Segert 1956). V něm ovšem nebyla využívána pouze k diferencování *s* a *š*, označovala především jiné distinktivní rysy konsonantů: tečka vkládaná do písmene, zv. *dageš*, odlišovala důsledně konsonanty závěrové od úžinových:

ב	vet	×	ב	bet
ג	[γ]	×	ג	gimel
ד	[δ]	×	ד	dalet
כ	chaf	×	כ	kaf
פ	fe	×	פ	pe
ת	[θ]	×	ת	tav

Je tedy česká tečka, *punctus rotundus*, svou formou znaménko domácí, diakritickou funkcí pak je to nápodoba funkce cizí, patrně hebrejské,

znaménka zvaného dageš. Stejný názor zastává i J. Balázs v rozsáhlém pojednání o evropské historické grafice (Balázs 1958; za upozornění na tento titul vděčím Taťáně Vykypělové); domnívá se však, že tuto znalost zprostředkoval autorovi českého diakritického pravopisu svatý Jeroným.

V rukopisných textech se postupně tečka vyvinula v háček a v písmu tištěném pak tato přeměna nastala také, přičemž nad konsonanty (*č, ď, ň, ř, š, í, ž*) se diakritické znaménko drželo v podobě tečky déle než nad *e* (*ě*).

Česká čárka je diakritikum k označování samohláskové délky: „Když sobě Čech, co tuto pověděno, dobře bude pamatovati, bude moci zřetelně a hbitěji čísti, zření též máje k délce a krátkosti slabik. Za kterouž příčinou bude potřebí, aby se nad každou samohláskou položila tenká čárka (v latinském originálu *gracilis virgula*, pozn. D. Š.), na znamení, že jest prodloužena, takto: *á, é, í, ó, ú, ý*, a když nemá čárky, bude se rozuměti, že jest krátká.“ (Šembera 1857: 30)

Podle Balázse čárka nad vokály k označení jejich délky, tzv. apex, byla (nesoustavně) rozšířena už od konce druhého století v latině, později v germánštině a rovněž i jinde v Evropě. Soustavné označování samohláskové kvantity čárkou (*gracilis virgula*) je v češtině pozdější než tečka (*punctus rotundus*) u konsonantů.

2. Zásady

Autor spisu *Orthographia Bohemica* se ve svém pravopisném výkladu zmiňuje o několika jazycích. Zatímco Češi píšou tyto konsonanty spřežkami *ch* a *ff*, mají Židé výhodná písmena *chet* a *šin* a Slované je prý píšou rovněž jednoduchými písmeny (Slovany jsou myšleni učenci v Emauzském klášteře). Tuto vítanou vlastnost psát jednu hlásku jediným písmenem má abeceda řecká a slovanská, nikoli latinská a německá; tyto jazyky i jejich grafika jsou autorovi známy.

Byl tedy autor tohoto spisu informován kromě češtiny a latiny také o němčině (což se zdá být dobově samozřejmé), o hebrejštině, řečtině a „slovanštině“. Tento široký rozhled po jazycích střední Evropy je pravděpodobnějším východiskem jeho úvah než přímá inspirace svatým Jeronýmem, o níž uvažuje Balázs.

Výklad o konsonantech psaných písmeny s diakritickými znaménky pojal autor *Orthographie* originálně: vypočítává hlásková okolí, v nichž se mohou vyskytnout. Např.: „...*č* na začátku klade se před *a*,

jako *čakai*, před *e*, jako *čechu*, před *i* jako *činy*; však před *o* a *u* zřídka bývá, nejvíce u Moravanů. Na konci však jde po všech samohláskách; po *a* jde, jako v slově *přác*, po *e*, jako v slově *leč*, po *i*, jako v slově *klíč*, po *o*, jako v slově *moč*, po *u*, jako v slově *húč*. Kdy se klade v slabikách prostředních, jiným zůstávají, aby se tím zanášeli.“ (Šembera 1857: 25)

Ve výkladu o konsonantu *d'* pak čteme, že *d'* se nevyskytuje před *o* a *u*, „má ale před nimi moc v řeči uherské, v kteréž se ho užívá takto: *do* a *đu*.“ (ibid.: 26) Ve stejném smyslu se zmiňuje i o slabikách *tu* a *to* (ibid.: 29). Autor *Orthographie* má tedy povědomí o moravských dialektech i o maďarštině.

V *Orthographii* se dále píše, že *i* a *y* jsou různé hlásky, a popisuje se jejich správná výslovnost. Podobně se pojednává o správné dvojí výslovnosti *l* (ibid.: 27–28).

Autor se také zmiňuje o tom, že matka svatého Václava se jmenovala *Dragomiř* (v Šemberově edici *Dragomiř*), což Čechové nyní vyslovují *Drahomiř*, podobně jako máme *Praha* na místě dřívějšího *Praga* (ibid.: 26); má tedy informaci o některých historických změnách v českém konsonantismu. Slova *čtena* a *sřek* pak spojují autora s Klaretem (Flajšhans 1928).

Jaká tedy byla jazyková kompetence autora *Orthographie*? Uměl česky, německy, latinsky i řecky; měl některé znalosti o hebrejštině. Patřil tudíž pravděpodobně k vzdělančům univerzitního okruhu. Byl informován o „Slovanech“, tj. o charvátských mniších v Emauzském klášteře, o jejich písmu, hlaholici, které vyjadřuje každou hlásku jen jediným znakem, dále o výslovnosti těchto hlásek, při níž není rozdílu mezi *i* a *y*. Patrně věděl i to, že „Slované“ každou hlásku abecedy symbolizují jedním slovem (tj. *az buky vědě, glagoli, dobro jestь...*), stejně jako je tomu i v hebrejštině, a obdobně ztvárnil českou abecedu (*a bude celé čeledi dáno dědictvie...*). Věděl o odlišnostech moravských dialektů, znal některé charakteristické rysy vyslovované maďarštiny. Byla mu známa také původní distribuce *i* a *y* a tvrdého a měkkého *l*, která se v pražské výslovnosti už stírala, patrně tedy nepocházel z Prahy. (Na Slovensku už také existovalo jen jedno *i*; viz Krajčovič 1981.)

Byl to tedy český univerzitní vzdělanec s širšími jazykovými znalostmi, který vnímal pražskou výslovnost původního českého *y* a *l* neodlišenou od *i* a středního *l* jako příznakovou. I když nebyl názor o Husově autorství *Orthographie* přijímán obecně, přesto uvedené indicie mluví pro ně. Za důležitou okolnost můžeme pokládat i fakt, že mezi českými příklady *Orthographie* je uvedeno slovo *čakaj*. *Čakati* je

ve staré době varianta slovesa *čekati*, a právě tato varianta se vyskytuje v Husových spisech výhradně (Novák 1934).

3. Šíření

První dochovaná aplikace diakritického pravopisu je v rukopisu Zikmunda z Domažlic z r. 1414. Prvky diakritického pravopisu nacházíme pak v *Bibli boskovické* (okolo r. 1415), a to nesoustavně *č, ě, ř, š, ž*, dále v druhém svazku *Bible olomoucké* (1417) – *ž* a *cž* – a v *Krumlovském sborníku* (asi 1420) – *ř, ž* a *ť*, ojediněle *ř*. V *Jenském kodexu* (1470) *cž, ž, ň, í*, ojediněle *ř*.

V prvním českém tisku, *Kronice Trojanské* (1476), je jen *ž/ž* a slitek *cž/cž*. Mikuláš Bakalář ve svých plzeňských tiscích z r. 1503 (*Spis o nových zemích a novém světě*) označuje téměř důsledně *ž*, nedůsledně *č, ř*; samohláskovou kvantitu však kromě sprežky *ij* neznačí.

V dopise Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic Petru z Rožmberka (konec 15. století) je *ž* psáno písmenem *ž*, *ť* písmenem *ť*, *č* psáno sprežkou *cž*, dále se tu nesoustavně signalizuje délka čárkou u písmen *á, é* a *ý*.

Zachycování specifických konsonantů diakritickými znaménky se tedy rozšířilo do konce 15. století, důsledné označování samohláskové kvantity teprve v tiscích 16. století.

Literatura

- Balázs, Janos (1958): Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben. *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae* 4. Budapest, s. 251–292.
- Flajšhans, Václav (1928): *Klaret a jeho družina II*. Praha.
- Klíma, Otakar – Segert, Stanislav (1956): *Mluvnice hebrejštiny a aramejštiny*. Praha.
- Krajčovič, Rudolf (1981): *Původ a vývin slovenského jazyka*. Bratislava.
- Manuscriptorium* [on-line]. [citováno 23. 9. 2010]. Národní knihovna České republiky. Dostupné z <<http://www.manuscriptorium.com>>.
- Mareš, František Václav (1975): Emauzské prameny českého diakritického pravopisu. In Petr, Jan – Šabouk, Sáva, eds.: *Z tradic slovanské kultury v Čechách: Sázava a Emauzy v dějinách české kultury*. Praha, s. 169–172.
- Novák, Karel (1934): *Slovník k českým spisům Husovým*. Praha.
- Šembera, Alois Vojtěch (1857): *Mistra Jana Husi Ortografie česká*. Vídeň.

Diacritic Orthography

The author proves that Glagolitic graphics used by Croatian monks at the Emauzy monastery, containing one letter for each sound, was an inspiration for the replacement of Old Czech digraphic orthography by diacritic orthography. The solution used in Czech was close to Hebrew graphics using a diacritic called “dagesh” to make a distinction between two similar letters; in Czech diacritics it has the form of so-called “punctus rotundus”, which was a predecessor of today’s “wedge”. A scholarly profile of the person suggesting this reform in the work “Orthographia Bohemica” corresponds with the scholarly profile of Master John Huss.

Keywords

Diacritic Orthography – Glagolitic Graphics – Hebrew Graphics – Dagesh – Punctus Rotundus – Wedge – Master John Huss

Author

Dušan Šlosar (*1930) is a Professor Emeritus at the Faculty of Arts, Masaryk University. Between 1949 and 1953 he studied Czech and Russian there under the supervision of Adolf Kellner, Josef Kurz, František Trávníček, Antonín Grund and Frank Wollman. He worked as a dialectician at the Institute of the Czech Language of the Czechoslovak Academy of Sciences and later he concentrated on the field of Czech historical grammar and literary language development at the Faculty of Arts, Masaryk University. In addition, he worked at universities in Greifswald, Münster and Regensburg.